

URTX

EL JACIMENT IBÈRIC I MEDIEVAL DE SIFONS DE L'HORTA
(SANT MARTÍ DE MALDÀ, L'URGELL), L'EVIDÈNCIA D'UN
PROBABLE NUCLI RURAL ILERGETA (S. III A.N.E.)

Rafel Jornet Niella

EL JACIMENT IBÈRIC I MEDIEVAL DE SIFONS DE L'HORTA (SANT MARTÍ DE MALDÀ, L'URGELL), L'EVIDÈNCIA D'UN PROBABLE NUCLI RURAL ILERGETA (S. III A.N.E.)

Abstract

La excavación preventiva desarrollada en la finca de Sifons de l'Horta (Sant Martí de Maldà, l'Urgell) ha sacado a la luz un yacimiento donde se concentran niveles de época medieval e ibérica. La fase medieval queda atestiguada por un silo amortizado entre los siglos X-XII dC. Por otro lado, la ocupación ibérica la conforman unos estratos, relacionados con una zanja rectangular, en los cuales apareció abundante material cerámico del siglo III aC. El hallazgo de esta estructura podría tratarse de un vestigio fosilizado de plantación de vid, circunstancia documentada en otros yacimientos contemporáneos de Europa occidental. Además, la ubicación y particularidades de Sifons corroboran todavía más la complejidad de ocupación del territorio ilergete en el ibérico pleno.

The preventative excavation carried out at Sifons de l'Horta (Sant Martí de Maldà, l'Urgell) has brought to light a site with various levels from the medieval and Iberian epochs. The medieval phase is illustrated by a silo dating from the 10th-12th centuries AD. On the other hand, the Iberian occupation consists of various strata, related to a rectangular trench, in which abundant pottery from the 3rd century BC was found. The discovery of this structure could be that of the fossilised remains of a vineyard, like those documented in other contemporary sites in Western Europe. Moreover, the location and particular aspects of Sifons corroborate the complexity of the occupation of the Ilergete territory in the full Iberian period even further.

Paraules clau

Ibèric ple, ilerget, vinya, medieval, sitja.

1. Introducció

La localització del jaciment ibèric i medieval dels Sifons de l'Horta (Sant Martí de Maldà, l'Urgell) es va produir a causa de les obres d'ampliació i reforçament de la carretera i l'execució de la variant entre els municipis de Sant Martí de Riucorb i Maldà. L'any 2006 el Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya hi va promoure una intervenció preventiva per tal d'avaluar la naturalesa del jaciment posat al descobert i excavar les estructures afectades pels rebaixos efectuats al talús del marge ampliat de la carretera¹ (fig. 1 i 2).

En aquest treball es presenten els principals resultats obtinguts en la campanya d'urgència desenvolupada, fent èmfasi en la fase ibèrica que va donar com a resultat un important abocament de peces ceràmiques a torn, moltes d'elles senceres, de diferents tipologies amortitzant una rasa rectangular d'interpretació incerta. (fig. 2, 3)

2. Descripció del jaciment i de les estructures aparegudes

El jaciment de Sifons es localitza en un petit altiplà situat a la dreta del riu Corb. Les coordenades geogràfiques són "Long:1°02'59,197"E / Lat:41°33'32,697"N" l'alçada sobre el nivell del mar és de 389 m.s.n.m. Es troba situat en una zona amb deposicions de graves en les parts fondes i de terra vegetal en els 50 cm superiors. La seva situació, encara una mica elevada pel damunt de l'Horta o ribera del Riu, és susceptible de rebre les aigües terro-

ses de les grans crescudes del Corb. De fet, en la darrera gran inundació de la tardor de 1874, coneguda com la «Rovinada de Santa Tecla», les seves aigües van arribar fins a la cota de nivell del jaciment de Sifons (IGLÈSIES, 1971).

Actualment les parcel·les que conformen la petita subpartida de Sifons, compresa dins la partida de l'Horta, són regables per un sistema de reg tradicional de sèquia oberta provinent del riu Corb i gestionada per la Comunitat de Regants de Sant Martí de Maldà. Es tracta d'un sistema de reg documentat a partir de la segona meitat del segle XIX i amb senyals d'haver estat utilitzat, com a mínim, des de l'edat mitjana.

La parcel·la on s'ha localitzat el jaciment està actualment destinada a la producció de cereal i la memòria històrica reconeix en aquesta finca l'ús d'aquest conreu extensiu durant els últims 50 anys. Per contra no hi ha record de l'existència de plantacions de vinyes o de plantacions arbrades de fructicultura, encara que no es pot descartar que ho hagués estat amb anterioritat.

La memòria popular sí que reconeix que la finca del costat, actualment plantada de vinya, anys enrere també ho estava. Quant a la finca posterior allà on s'ha localitzat el jaciment, que es presenta en un nivell inferior per l'acció artificial de l'home, es té consciència popular que es feia servir de gravera per a arreglar camins quan encara es transportava en carros i mules (amb anterioritat a la dècada de 1960).

¹ Volem agrair el suport de l'Ajuntament de Sant Martí de Maldà, del Museu Comarcal de l'Urgell, del Centre d'Estudis Lacetans, dels companys de l'empresa Món Iber ROCS s.l. i al veí de Maldà Miquel Torres, els quals van ajudar en els diferents estadis de la realització de l'excavació.

Figura 1.1

Figura 1.2

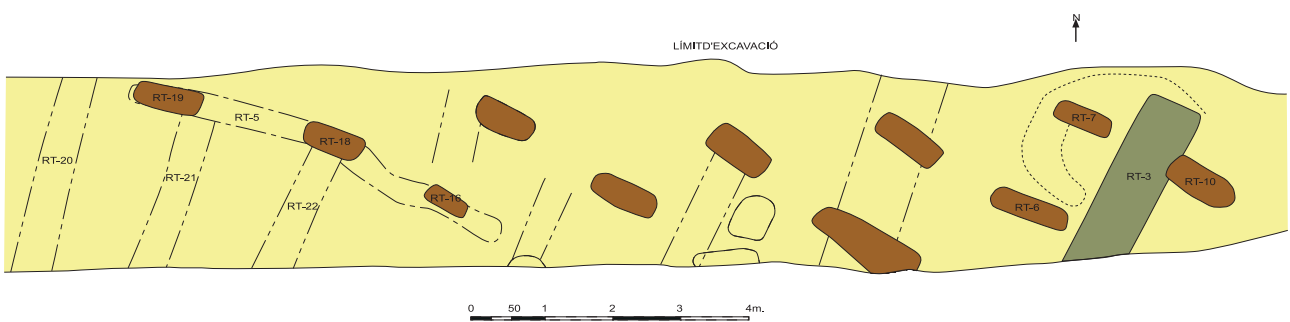

Figura 1.3

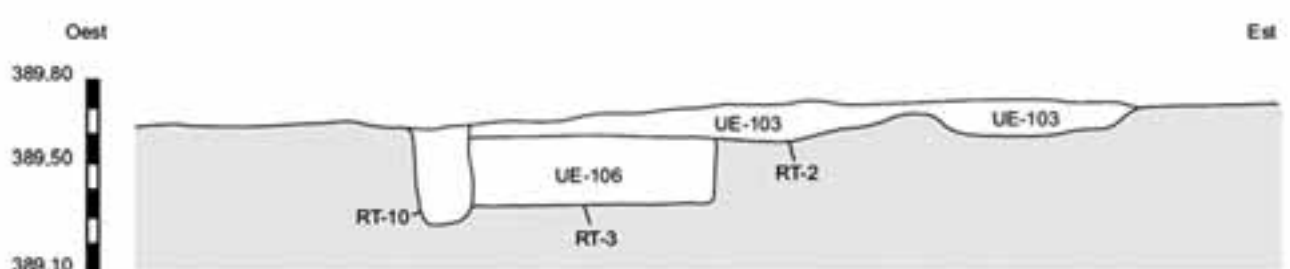

Figura 1.4

La intervenció consistí en l'excavació, registre i interpretació d'una sèrie de nivells arqueològics que es van posar al descobert en el retall nord realitzat per a l'ampliació del tram de carretera, concretament en el PK 7+465 i PK 7+486. Per a una major comprensió de l'àrea que afectava la intervenció es va decidir obrir en extensió per tal d'abastar l'espai expropiat (3 m). Finalment, doncs, la zona d'excavació va arribar fins a uns 63 m² aproximadament.

L'excavació arqueològica en els Sifons de l'Horta ens ha permès documentar una sèrie de retalls i traces efectuades al nivell geològic de diferents tipologies, mesures i funcionalitat. La majoria d'aquests retalls estan amortitzats en època moderna, que no és el centre d'aquest treball, però d'altres (sitja 1 i Retall 3) estaven amortitzats per nivells arqueològics antics (medievals i d'època ibèrica) (fig. 1, 3).

Les restes documentades se'ns presenten isolades, sense possibilitat de posar-les en relació amb cap estructura d'habitatge. Tanmateix és molt probable l'aparició de més estructures excavades en el subsòl dins la mateixa parcel·la de Sifons de l'Horta o parcel·la 225 (segons el Cadastre del Ministeri d'Economia i Hisenda). La bibliografia i l'experiència en altres jaciments de característiques similars demostren que la dispersió de les restes arqueològiques en aquest tipus de jaciments pot ser considerable i allunyades entre si.

3.1. Estructures i materials d'època ibèrica (300-225 a.n.e.)

L'ocupació més antiga constatada en els Sifons de l'Horta correspon a dues estructures documentades en el sector est del jaciment. Es tracta d'un retall de forma circular (retall 2) d'uns 2,50 m de diàmetre i d'entre 0,16 i 0,18 m de profunditat (fig. 2, 2) sobreposat a una rasa de forma rectangular (retall 3), que segueix una orientació nord-sud, entre 0,80 m i 0,90 m d'amplada, 3 m de llargada i d'uns 0,24 m de profunditat. Aquesta rasa està perfectament delimitada pel seu costat nord, però malauradament es troba mutilada pel seu costat sud per les obres de la carretera (fig. 1, 4).

El nivell arqueològic que reomplia aquesta rasa (retall 3, UE-106) contenia una gran quantitat de ceràmica ibèrica (723 fragments) de formes molt diferents, entre les quals destaquen vuit peces amb el perfil gairebé complet. L'única ceràmica de vernís negre localitzada en aquest conjunt és un

petit bol de la forma Lamboglia 21/25, probablement fabricat a la colònia focea de *Rhode* (Alt Empordà) (fig. 3,18). Aquest és l'element característic que proporciona una cronologia dins una bona part del segle III a.n.e. Seguint amb els materials d'importació, també s'han identificat quatre fragments informes d'àmfora púnica ebusitana, òbviament sense descripció tipològica. D'entre les ceràmiques indígenes, les produïdes a torn de cocció reductora que representen un 12% del total d'individus amb un únic individu de perfil quasi sencer (excepte vora i nansa) d'un vas bicònic atribuïble a la Forma 1 de la costa catalana o grisa emporitana de les aparegudes a Ullastret (A. Rodríguez Villalba 2003) que representa un 12% del total d'individus. La resta de ceràmiques a torn ibèriques són de cocció oxidant (84% del total d'individus). Entre aquestes predominen les peces de transport i emmagatzematge domèstic (64%) de les quals destaquen un total de 13 individus d'àmfora ibèrica (fig. 3, 1 a 12), dues d'elles pràcticament senceres (fig. 3, 1 i 2) i una amb el terç superior conservat (fig. 3, 3). Dins d'aquesta mateixa categoria funcional comptem amb un total de sis individus de les típiques tenalles/olles carenades de vora plana reentrant amb llavi solcat (fig. 3, 12 a 17) característiques de la plana occidental catalana en aquesta cronologia. També hi ha un parell d'olles globulars de llavi motllurat tipus «coll de cigne», amb decoració pintada amb una banda horitzontal al llavi i a l'espatlla, (fig. 3, 24 i 25), a més, d'una gerra de nansa de cistella, totalment sencera, remuntada a partir de més de 130 fragments (fig. 3, 23). Entre les ceràmiques de vaixel·la de taula / servei (23%) destaquen tres individus de plat de vora reentrant amb peu anular (fig. 3,19 a 21), dos d'ells amb el perfil complet (fig. 3, 19 i 20) a més d'una gerra tipus enòcoa amb decoració pintada de semicercles concèntrics, també amb el perfil gairebé complet (fig. 3, 22) Per últim, la ceràmica a mà, que correspon a la categoria funcional de cuina (13%), està representada per quatre individus molt fragmentats, amb dos vores de tapadora (fig. 3, 28), una vora d'olla de perfil en «essa» (fig. 3, 29) i una base plana també d'una olla (fig. 3, 30).

3.2. Estructures i materials d'època medieval (s. x-xii)

Un dels retalls que apareixen en la part oest de la zona excavada pertany a una sitja datable a grans trets entre els segles x-xii n.e. a falta de materials ceràmics significatius que permetin acotar millor la cronologia. S'ha excavat una única estructura tipus sitja, destinada a l'emmagatzematge (SJ-1), molt

Figura 2.1.
Vista general de la zona excavada amb les estructures delimitades.

Figura 2.2.
Detall del retall circular (ES-2).

Figura 2.3.
Detall de la rasa rectangular (RT-3) amortitzada per abundant material arqueològic del s. III a.n.e.

malmesa per les obres d'ampliació de la carretera. De fet, es trobava seccionada per la seva banda sud i conservava només la meitat nord i part del fons, amb el seu corresponent nivell d'amortització (UE-101). La SJ-1 presenta un perfil troncocònic de parets rectes, amb una alçada màxima conservada de 0,92 m i una amplada màxima de 2,00 m en el punt millor conservat (fig. 2, 5). Les escasses restes exhumades són molt heterogènies, de manera que entre els materials recuperats a la SJ-1 s'abasta un ampli espai cronològic que oscil·la entre els s. III a.n.e. (fragments de ceràmica oxidada del període ibèric) fins als segle x-xII n.e. (fragments d'olla de ceràmica grisa medieval). Del període entremig destaca la presència de fragments d'àmfora romana i africana alt-imperial, així com fragments de material constructiu romà tipus *tegulae* i *imbrex*.

Aquest tipus d'amortització de sitges medievals que contenen materials tan heterogenis no són desconeguts a la zona. L'exemple més conegut és al jaciment ibèric i medieval de Sant Esteve d'Olius (Olius, Solsonès) on a l'interior de les sitges medievals es localitza una gran quantitat de material més antic (ASENSIO [et al.], 2007)

3.3. Rases modernes de datació no precisable

A banda dels ja descrits, s'han documentat i excavat un total de 22 retalls moderns de formes i tipologies diverses. Segons l'orientació d'aquests retalls en el conjunt de l'àrea excavada podem definir dues orientacions ben diferenciades. A més, a partir de la seva relació estratigràfica, podem definir la seva cronologia relativa.

En primer lloc trobem un conjunt de retalls en forma de rases rectes que conformen una roturació regular del camp en direcció nord-sud (RT-4, RT-20, RT-21, RT-22, RT-23, RT-24 i RT-25). L'excavació d'aquestes rases ha posat de manifest que es tracta de rases modernes, possiblement de vinya, que retallen les altres estructures del jaciment. En aquest sentit, aquestes rases són les més modernes del jaciment.

En segon lloc, podem determinar un altre conjunt de retalls, de forma irregular, però de tendència rectangular, que oscil·len entre els 0,30 m i 0,50 m d'amplada i entre 0,70 i 1,10 m d'amplada. Aquests retalls es disposen en una orientació est-oest, conformant

una roturació del camp en aquesta direcció (RT-6, RT-7, RT-10, RT-11, RT-12, RT-13, RT-14, RT-15, RT-16, RT-17, RT-18 i RT-19). L'excavació d'aquests retalls ha donat com a resultat que es tracta de retalls moderns alguns dels quals retallen les estructures antigues del jaciment. Tanmateix algunes d'aquestes fosses són retallades a la vegada per les rases de vinya, en direcció nord-sud (RT-4, RT-20, RT-21, RT-22, RT-23, RT-24 i RT-25) (fig. 2, 6).

En clau històrica, podem constatar una àmplia ocupació del jaciment ja que en el mateix lloc documentem traces d'ocupació ibèrica, romana alt-imperial i baix-medieval i d'època moderna.

4. Consideracions finals

L'anàlisi d'aquest conjunt de material ceràmic ibèric i la documentació d'una rasa com a abocador al jaciment de Sifons posa en el debat de la recerca arqueològica el fenomen de l'existència d'assentaments rurals o nuclis d'hàbitat dispers a la plana occidental catalana.

L'excavació arqueològica al jaciment dels Sifons de l'Horta ha permès documentar un

tipus d'assentament que podria correspondre al model de nucli especialitzat en activitats productives i/o artesanals corresponent a la cultura ibèrica, concretament a la fase coneguda amb el nom d'ibèric ple (IV-III aC).

Un dels aspectes que ha caracteritzat la recerca arqueològica de l'època ibèrica a les Terres de Ponent dins del conjunt de Catalunya és l'existència d'un fort desequilibri respecte a d'altres territoris catalans (GARCÉS, 2003). Deixant de banda les excavacions d'urgència o de caràcter preventiu, tan sols podem esmentar dos projectes de recerca programada a llarg termini sobre la protohistòria a les Terres de Ponent. Un de plenament consolidat (amb més de 20 anys de continuïtat), que es desenvolupa al voltant de l'excavació de la fortificació dels Vilars (Arbeca, les Garrigues), per part del Grup d'Investigació Prehistòrica de la Universitat de Lleida. El segon és el que, des de fa deu anys, el Museu Comarcal de l'Urgell i el Centre d'Estudis Lacetans estan realitzant sobre les valls dels rius Corb, Ondara i Sió i que ha tingut com a eix central l'excavació del nucli ibèric fortificat dels Estinçells a la localitat de Verdú (l'Urgell). Així mateix jaciments com Roques de Sarró (Lleida), el

Figura 2.4.
Detall de la rasa rectangular (RT-3) un cop excavada.

Figura 2.5.
Detall de la sitja medieval (SJ-1).

Figura 2.6.
Vista general del jaciment un cop excavat en la seva totalitat. En primer terme la rasa rectangular amartitzada en ple segle iii a.n.e.

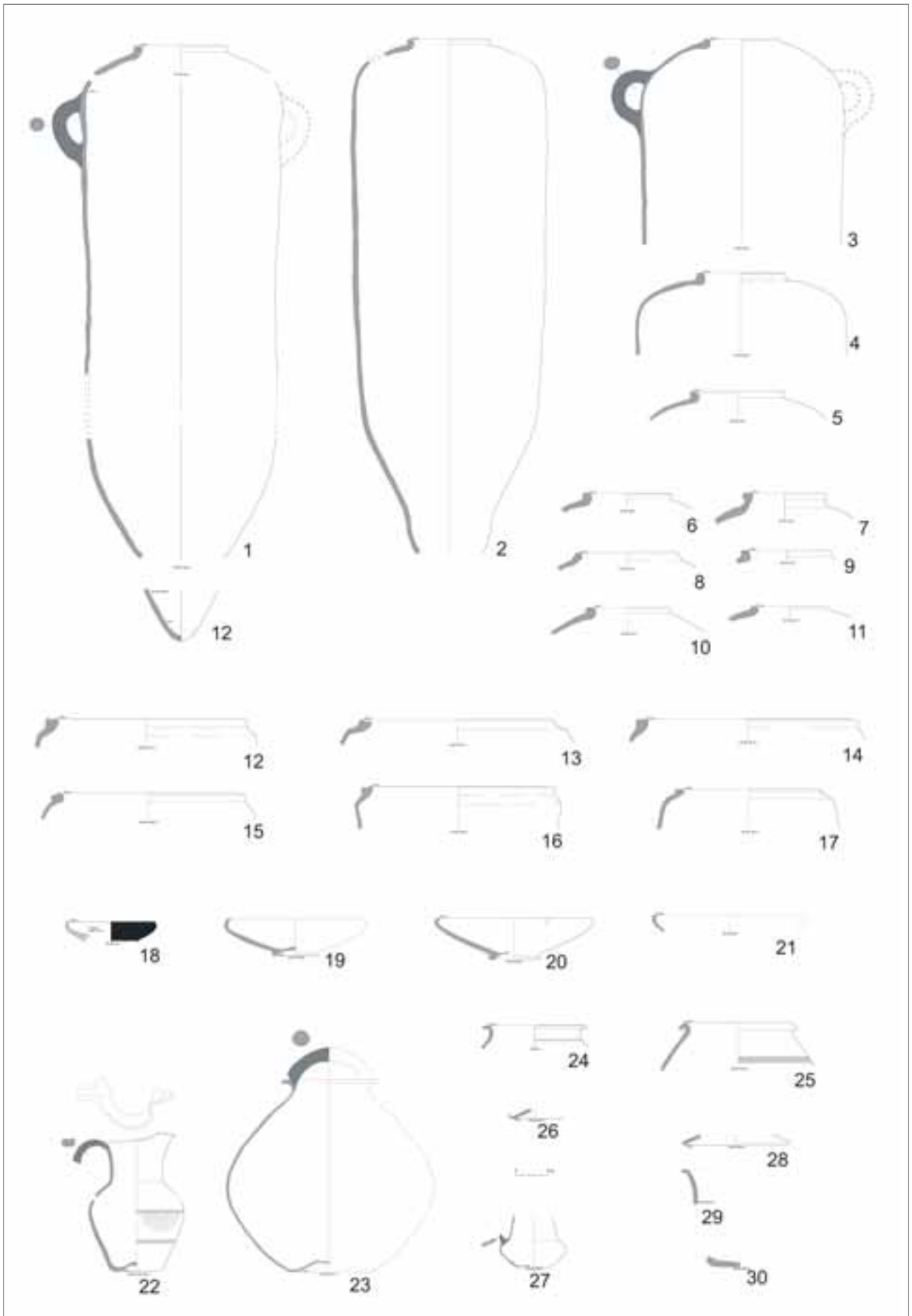

Figura 3

Camp de Sitges de Missatges (Claravalls, Tàrraga), i noves excavacions amb nous equips de recerca com Carrasumada (Torres de Segre), Monteró (Camarasa), Antona (Artesa de Segre) o Tossal de les Tenalles (Sidamon) i al mateix Molí d'Espigol (Tornabous, l'Urgell), sens dubte canviaran el panorama del coneixement i ajudaran a completar la visió del món ibèric Ple i Final a la zona de la llergècia. Així com en altres zones com la Laietània, la Cossetània o la zona indiketa, on el volum de recerca ja permet, avui dia, proposar models interpretatius a nivell regional sobre formes d'organització social i econòmica de les comunitats ibèriques d'aquesta zona, a les terres de Lleida aquest tipus d'estudis interpretatius a nivell global encara no es poden dur a terme. Tanmateix cal dir que recentment han vist la llum treballs sobre la hipòtesi d'un suposat Estat ilerget arcaic (GARCÉS, 2003), així com un estudi sobre la definició territorial del món ilerget (BERMÚDEZ, 2003) que passa amb escreix l'àrea considerada tradicionalment ilergeta (planes d'Osca i Lleida). Pel que fa a aquesta àrea concreta de l'Urgell, la recerca arqueològica al llarg del segle xx ha posat al descobert una important quantitat de jaciments d'època ibèrica, alguns de gran rellevància (SAULA, 1993:1994) com és el cas del Molí d'Espigol de Tornabous (CURA, 1996: 2006; PRINCIPAL, 2007); d'altres, amb grans possibilitats pel que fa a la investigació arqueològica dels ilergets, com poden ser el Pla de les Tenalles de la Mora (VILLALBA, TOUS, 1982; PÉREZ CONILL, 1990), el tossal del Mor de Tàrraga (SAULA, 1993) i la Cadena (DUCH, 1973: 1980), entre Guimerà i Vallfogona de Riucorb, o els Estinçells de Verdú (ASENSIO [et al.], 2003).

Aquest panorama d'excavacions concentrades als nuclis d'hàbitat ibèrics és el que dóna importància a les dades de l'assentament dels Sifons de l'Horta, tot i la poca documentació que disposem.

La importància del jaciment rau en el fet que excepcionalment podem documentar un escenari d'hàbitat dispers al si de la llergècia, on sobretot coneixem oppida urbans i nuclis fortificats. Així doncs, introduïm un nou tipus d'assentament a la base de la jerarquització del territori ilerget, l'hàbitat dispers d'estructura fonamentalment agrícola. Malauradament no s'han conservat traces ni d'urbanisme, ni arquitectura, però el conjunt

ceràmic aparegut en la rasa no difereix gairebé gens del conjunt que ens apareix en una casa del veí nucli fortificat dels Estinçells a Verdú (ASENSIO [et al.], 2003). Concretament, la documentació d'una rasa de les característiques de Sifons (veure supra) ens permet proposar la hipòtesi que es podria tractar d'un element fossilitzat de traces agrícoles de conreu. Altres casos similars ens remeten a rases de vinya protohistòriques, com és el cas del jaciment grec d'època helenística de Saint-Jean du Désert (Marseille, Bouches-du-Rhone, França), datades entre el s. IV-II a.n.e., també s'ha interpretat així en els camps del voltant de la colònia romana de Nîmes (Nîmes, Gard, França) o l'excavada a la ciutat portuària de Port-Ariane (Lattes, Hérault, França). (DAVEAU, 2007; PY, 2009).

Futurs estudis arqueobotànics permetran conèixer millor aspectes agrícoles, les relacions entre els habitants i el medi vegetal i l'evolució del paisatge antic. En aquest sentit, a tan sols 1500 m a l'oest dels Sifons es troba el poblat iber i romà de la Fogonussa, dins el mateix terme de Sant Martí. Tot i que advertim que possiblement les estructures d'hàbitat del jaciment de Sifons podrien estar soterrades encara a la part no expropiada de la mateixa finca on hem intervingut.

En tot cas, com a conclusió, podríem plantejar la hipòtesi de l'existència en aquest sector de la llergècia d'una jerarquització dels assentaments en tres nivells diferenciats. Per una banda, al vèrtex de la piràmide d'assentaments trobaríem el Molí d'Espigol de Tornabous, que exerciria un rol d'indiscutible capitalitat sobre un ampli territori. Per altra banda, en un rol immediatament inferior i dependent del nucli principal, trobem jaciments importants com el tossal de Mor de Tàrraga, la Cadena de Vallfogona de Riucorb i possiblement, també, el Pla de les Tenalles de la Mora, que actuarien com a assentaments de segon ordre amb un control sobre el territori més concret i acotat. Un esgraó per sota trobem assentaments com ara els Estinçells, el Tossal Rodó de Verdú, el tossal Rodó de Santa Maria de Montmagastrell i Lluçà (aquests tres darrers dins del terme municipal de Tàrraga), nuclis molts d'ells fortificats i, amb molta probabilitat, amb una funció de control de rutes de pas. En darrer terme, hi trobaríem els nuclis rurals d'activitats especialitzades com seria el cas dels Sifons de l'Horta (fig. 1, 1).

Bibliografia

- ASENSIO, D. [et al.] (2004). «Noves intervencions arqueològiques a l'assentament fortificat ilergeta dels Estinclells (Verdú, Urgell)», *Oppidum, revista cultural del Solsonès*, núm 3.
- ASENSIO, D. [et al.] (2007). «L'hàbitat i el camp de sitges ibèric de Sant Esteve d'Olius (Olius, Solsonès): un nucli d'activitats econòmiques especialitzades del segle III aC a la Catalunya interior». *Tribuna d'Arqueologia 2007*, p.149-168.
- BERMÚDEZ, X. (2003). «El territori ilerget oriental: evolució del poblament i definició de fronteres». *XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà: homenatge a Josep Barberà i Farràs: Puigcerdà*.
- CURA MORERA, M. (1996). «El jaciment del Molí d'Espigol (Tornabous-Urgell). El desenvolupament de les societats preromanes a la Catalunya interior». Tesis doctoral inèdita. Barcelona: Universitat de Barcelona..
- CURA MORERA, M. (2006). «El jaciment del Molí d'Espigol (Tornabous-Urgell) Excavacions arqueològiques 1987-1992». *Monografies del Museu d'Arqueologia de Catalunya*, núm. 7, Barcelona.
- DAVEAU, I. (2007). «Port-Ariane, Lattes, Hérault, Construction deltaïque et utilisation d'une zone humide lors des six derniers millénaires». *Lattara*, núm. 20, Lattes.
- DUCH I MAS, J. (1979). «La vall del Corb i les seves estacions prehistòriques», *XVII Assemblea celebrada a Santa Coloma de Queralt*, 1973, p. 117-129.
- DUCH I MAS, J. (1980). *Contribució a l'Arqueologia de la vall del Corb, Segarra i Urgell*. Tesis de llicenciatura inèdita. Universitat Autònoma de Barcelona.
- DUCH I MAS, J. (1992). «La formació d'una cultura: el món ibèric a la vall del riu Corb». *Palestra Universitària*, núm. 6, p. 59-74.
- GARCÉS, I. (2003). «Ilergets i lacetans occidentals: deu anys de recerques i algunes propostes de síntesi». *Món ibèric: als Països Catalans: XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà: homenatge a Josep Barberà i Farràs: Puigcerdà*, p. 411-439
- IGLÉSIES, J. (1971). *L'aiguat de Santa Tecla*, Barcelona, p. 40
- JORNET NIELLA, R. (2006). *Memòria científica de l'excavació arqueològica al jaciment de Sífons de l'Horta (St. Martí de Maldà, l'Urgell)*. Desembre de 2006, Inèdit.
- PÉREZ CONILL, J. (1990). «El Pla de les Tenalles (Granyella, Segarra) i la fi de l'hàbitat ibèric excavat a la il·lèrgècia oriental». *VIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. La romanització al Pirineu.*, Puigcerdà.
- PRINCIPAL PONCE, J. (2007). «Els orígens preibèrics del Molí d'Espigol (Tornabous, l'Urgell): establiment i evolució de l'hàbitat durant la primera edat del ferro». *Revista d'Arqueologia de Ponent*, núm. 16-17, p. 111-128.
- PY, M. (2009). *Lattara (Lattes, Hérault) Comptoi gaulois méditerranéen entre etrusques, grecs et romains*. Paris.
- RODRÍGUEZ VILLALBA, A. (2003). *La ceràmica de la Costa Catalana a Ullastret*. Museu d'Arqueologia de Catalunya-Ullastret.
- SAULA BRIANSÓ, O. (1993). «Història de les excavacions arqueològiques a la comarca de l'Urgell. (I). Les primeres intervencions i l'Institut d'Estudis Catalans». *Urtx, Revista Cultural de l'Urgell*, núm. 5, p. 51-61.
- SAULA BRIANSÓ, O. (1994). «Història de les excavacions arqueològiques a la comarca de l'Urgell. (II). De la postguerra a l'any 1975». *Urtx, Revista Cultural de l'Urgell*, núm. 6, p. 5-33.
- VILLALBA, P., Tous, J. (1982). «Pla de les Tenalles, Granyanella». *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*. Barcelona, p. 263-264.